

Kamila PAWEŁCZYK-DURA

Kierunki i tendencje w XIX-wiecznej konserwatywnej myśli cerkiewnej w Rosji

W XIX stuleciu w Rosji nie wykształciło się jednoznaczne rozumienie słowa *konserwatyzm*. Znany publicysta drugiej połowy XIX wieku książę Aleksander Wasilczikow zauważył, że:

konserwatyzm – słowo, które nie ma ani określonego pojęcia, ani jasnych wyobrażeń [...] doskonały konik, na którym można przewozić do nas wszelkiego rodzaju kontribandę pochodzenia polskiego i niemieckiego¹.

Analiza prac XIX-wiecznych humanistów rosyjskich, głównie filozofów politycznych i religijnych, pozwala wysnuć tezę o dualnej istocie konserwatyzmu. Każdy z myślicieli stosował na określenie dwóch tendencji w myśli konserwatywnej swój aparat terminologiczny. I tak u Borysa Cziczierina pojawiają się pojęcia „konserwatyzm typu rutynowego” (*консерватизм рутинного типа*) i „konserwatyzm liberalny” (*либеральный консерватизм*) lub po prostu „konserwatyzm” (*консерватизм*)², Lew Tichomirow ukuł terminy „fałszywy konserwatyzm” (*ложный консерватизм*) i „prawdziwy konserwatyzm” (*истинный консерватизм*)³, Mikołaj Bierdiajew początkowo pisał o „konserwatyzmie właściwym” (*настоящий консерватизм*) i „państwowym konserwatyz-

¹ И.А. Христофоров, *Русский консерватизм: проблемы, подходы, мнения*, „Отечественная история” 2001, nr 3, s. 117. Podobną opinię wystawił rosyjskiemu konserwatyzmowi w 1870 roku Aleksander A. Kiriejew: „Przy naszym zagmatwaniu pojęć w stosunku do partii politycznych nie wiadomo, kto jest przyjacielem, kto wrogiem, konserwatyści przemieszali się z progresistami, czerwoni z białymi, [...] wszystko się zmienia tak z dnia na dzień, że nie można przyłożyć żadnej miary do tego, co się u nas dzieje”. Cyt. za: tamże, s. 118.

² Б.Н. Чичерин, *Несколько современных вопросов*, ГПИБ России, Moskwa 2002, s. 121–122.

³ Л.А. Тихомиров, *Борьба века*, Moskwa 1895, s. 53, 71.

nym formalizmie” (*консервативная государственная казёница*)⁴, a później, śladami L. Tichomirowa – o konserwatyzmie fałszywym i prawdziwym⁵.

Postaw dualistycznego postrzegania konserwatyzmu u myślicieli rosyjskich szukać należy we właściwościach rosyjskiej kultury politycznej. Jelena Pritczina zauważyła, że charakterystyka społeczeństwa rosyjskiego zamyka się w jego bierności, ujawniającej się w tym, że „każde zjawisko zachodzące w świecie rozpatrywane jest w ramach dualnej opozycji i każda struktura pojęciowa równoważona jest przez swoje przeciwieństwo”⁶. Z jednej strony konserwatyzm wzbogacił polityczną kulturę Rosji, ukształtował określone pojęcia o władzy, państwie, znaczeniu religii, tradycji i narodu w procesie politycznym, z drugiej wydobył z mroku dziejów uniwersalne wartości, posiadające znaczenie przy funkcjonowaniu stosunków społeczno-politycznych⁷.

Dwoistość podejścia do określenia konserwatyzmu wynikała w głównej mierze z różnicy poglądów na zagadnienia życia społeczno-politycznego i zdolności jego dalszego rozwoju. Zgodnie z pierwszym punktem widzenia (*консерватизм рутинного типа, ложный консерватизм, консервативная государственная казёница*) konserwatyzm przewiduje utrzymanie całokształtu stosunków społecznych, tak zinstytucjonalizowanych, jak i niezinstytucjonalizowanych, nie zakładając przy tym wprowadzania zmian – naturalnych elementów rozwoju społecznego. Wypracowane w przeszłości wartości były nienaruszalne i niezmiennie. Zwolennicy drugiej koncepcji (*либеральный консерватизм, истинный консерватизм, настоящий консерватизм*) rozpatrywali konserwatyzm w ramach warunku niezbędnego dla utrzymania dziedzictwa poprzednich pokoleń, co oznaczało ciągły proces przekształceń i budowy nowego w oparciu o stare. Jeśli dla pierwszych gwarantem utrzymania społecznego *status quo* była biurokracja, to dla drugich naród.

Rosyjska XIX-wieczna dualistyczna tradycja podejścia do konserwatyzmu przetrwała w najnowszych pracach badaczy. Michaił Czernawski, Edward Popow i Włodzimierz Gusiew w swoich badaniach nad istotą konserwatyzmu

⁴ Н.А. Бердяев, *Судьба русского консерватизма*, „Киносценарии” 1989, nr 5, s. 164–165.

⁵ Tenże, *Собрание сочинений*, t. 4, YMCA-Press, Paryż 1990, s. 375, 378, 379, 389, 390.

⁶ Е.В. Пritchина, *Политическая культура в циклах российской модернизации*, Издательство Алтайского университета, Barnaul 2005, s. 85.

⁷ Zagadnienie istoty i rozwoju konserwatyzmu rosyjskiego znalazło opracowanie w licznych pracach współczesnych badaczy. Celem głębszej analizy tego złożonego zjawiska warto odwołać się do następujących prac: А.М. Руткевич, *Что такое консерватизм?*, Университетская книга, Moskwa, Sankt-Peterburg 1999; В.Я. Гросул, Г.С. Итенберг, В.А. Твардовская, К.Ф. Шацилло, Р.Г. Эймонтова, *Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика*, Прогресс-Традиция, Moskwa 2000; В.А. Гусев, *Консервативная русская политическая мысль*, РИФ, Twer 1997; А.В. Репников, *Консервативная концепция российской государственности*, МПУ СигналЪ, Moskwa 1999; М.Б. Смолин, *Очерки имперского пути. Неизвестные русские консерваторы второй половины 19-первой половины 20 века*, Форум, Moskwa 2000.

wyróżnili dwie podstawowe tendencje: ideową (*консерватизм идейный, содержательный*) i sytuacyjną (*консерватизм ситуативный*)⁸. Konserwatyzm ideowy porównać można do XIX-wiecznego konserwatyzmu prawdziwego, a sytuacyjny do fałszywego⁹.

U podstaw pierwszego kierunku leżało wyobrażenie o konserwatyzmie jako o jednym z nurtów ideowo-politycznych czasów najnowszych, powstałym na styku liberalizmu i socjalizmu. Wokół tych systemów koncentrowała się dyskusja doktrynalna, prowadząca do powstania różnorodnych odmian i filiacji tych nurtów ideowych. W tej triadzie konserwatyzm traktowany jest jako równoprawny system ideologiczny. Konserwatyzm rozumieć należy w ramach ideologii i praktyki politycznej – „złotego środka” dzielącego radykalizm lewicowy i prawicowy¹⁰. Jak zauważył Gleb Musichin, „polityczny aspekt konserwatyzmu trudno oddzielić od światopoglądowego”¹¹.

Drugie podejście do istoty konserwatyzmu uzyskało w historiografii rosyjskiej miano sytuacyjnego, podkreślając dążenie do zachowania *status quo*. Według stronników tej koncepcji, w odróżnieniu od liberalizmu i socjalizmu, konserwatyzm nie miał stałego trzonu ideologicznego i przyjmował różnorodne formy wyrazu, w zależności od okresu historycznego. Przy takim założeniu konserwatyzm traktować należy jako moment (sytuację), którego nie można rozpatrywać w oderwaniu od kontekstu cywilizacyjnego czy konkretnej epoki historycznej. Tym samym analizowany paradygmat konserwatyzmu pozbawiony jest odcienia pełnoprawnej ideologii politycznej¹².

⁸ М.Ю. Чернавский, *Два подхода к определению консерватизма*, [w:] *Консерватизм и традиционализм на юге России. Сборник научных статей*, red. В.В. Черноус, СКНЦ ВШ, Ростов nad Donem 2002, s. 23–43.

⁹ К.С. Гаджиев, *Современный консерватизм: опыт типологизации*, „Новая и новейшая история” 1991, nr 1, s. 50.

¹⁰ Badacze rosyjscy przy wprowadzonej przez siebie klasyfikacji opierali się na pracach niemieckich i angielskich. Bibliografia najważniejszych pozycji nierosyjskojęzycznych: K. Mannheim, *Konservatismus*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984; A. Möller van den Bruck, *Konservativ*, Berlin 1922; G. Mann, *Konservative Politik und konservative Charaktere*, Der Monat, Berlin 1962; Y.L. Talmon, *The origins of totalitarian democracy*, Mercury Books, London 1961; R. Dahrendorf, *The new liberty. Survival and justice in a changing world. The Reith lectures*, Stanford University Press, Stanford 1975; N. Sullivan, *Conservatism*, Dent, London 1976; E. Busek, *Politik zwischen Grundsatz und Anpassung. Konservative Denken als politische Herausforderung*, Tyrolia-Verlag, Innsbruck 1979; M. Greiffenhagen, *Das Dilemma des Konservatismus*, Athenäum, Königstein 1984.

¹¹ Г.И. Мусихин, *Россия в немецком зеркале. Сравнительный анализ германского и российского консерватизма*, Алетея, Санкт-Peterburg 2002, s. 7.

¹² Zaznaczyć przy tym należy, iż powyższa typologia nie wyczerpuje całości zagadnienia. Obok wymienionych tendencji istnieje cały szereg nurtów pośrednich lub kompromisowych. М.Ю. Чернавский, dz. cyt., s. 31; Э.А. Попов, А.С. Кисиль, *Русский национализм и российский консерватизм: дореволюционный опыт взаимоотношений*, [w:] *Консерватизм и традиционализм...*, s. 117; В.Н. Гарбузов, *Консерватизм: понятие и типология (историографический обзор)*, „Политические исследования” 1995, nr 4, s. 60–68.

W niniejszej pracy konserwatyzm rozpatrywany będzie z punktu widzenia kierunku ideowo-politycznego, posiadającego stały trzon ideologiczny. Tak rozumiany konserwatyzm powstał i wybujał w krajach europejskiej kultury chrześcijańskiej. W odróżnieniu od dwóch przywoływanych już systemów ideologicznych – socjalizmu i liberalizmu – konserwatyzm uznać należy za kierunek, metodologię którego tworzy nie konkretna forma racjonalizmu, ale teizm filozoficzny. Konserwatyzm stanowił swego rodzaju fenomen kultur chrześcijańskich. W odróżnieniu od liberalizmu i socjalizmu, którym przypisuje się hasła „ruchów wolnościowych” i które jawią się odmianami tradycji postępu społecznego, ideologia konserwatyzmu znajduje swoje źródło w tradycji budowanej na wartościach chrześcijańskich. Religijna kwintesencja XIX-wiecznego konserwatyzmu rosyjskiego najpełniej ukazana została w pracach tzw. „starszych słowianofilów”¹³. Właśnie ci myśliciele połowy XIX i początków wieku XX, odwołujący się do średniowiecznej tradycji, oskarżani byli o propagowanie wstecznej utopii. A przecież ich zainteresowanie przeszłością wywołane było o wiele głębszymi przyczynami, a konkretnie dążeniem do wskrzeszenia we współczesnym świecie prądawnych wartości¹⁴. Niezwykle celną charakterystykę rodzącego się rosyjskiego konserwatyzmu stworzył Konstantin Aksakow. Twierdził on, iż słowianofile odwołują się nie tyle „do położenia starej Rosji, o ile do drogi, jaką podążała stara Rosja”, a więc dążą nie do odbudowy średniowiecznych form życia społeczno-politycznego, a do odrodzenia ducha rosyjskiego średniowiecza¹⁵.

Fakt, że konserwatyzm nie był nauką retrospektywną, a wręcz przeciwnie – podążał on w przyszłość, podkreślał także założyciel słowianofilstwa Aleksiej Chomiakow¹⁶. Jego zdaniem konserwatyzm może być przeciwstawiony jednocześnie i zastojowi, i zerwaniu z przeszłością. Ideologia ta, podobnie jak progres, ukierunkowana jest na przyszłość, z tym tylko, że buduje ją nie na drodze wprowadzania nowości w życiu społecznym, ale tworzy nowe w oparciu o stare. Zerwanie z przeszłością zamykało drogę do przyszłości. Odwołanie się do ide-

¹³ W rosyjskiej historiografii dokonano podziału na poszczególne grupy ideologów słowianofilstwa, każdą z nich określając odrębnym mianem. I tak XIX-wieczne słowianofilstwo rosyjskie dzieli się na „starszych” słowianofilów – Aleksieja Chomiakowa, Iwana Kiriejewskiego, Konstantina Aksakowa, Jurija Samarina, i „młodszych” – Iwana Aksakowa, Aleksandra Koszelową, Piotra Kiriejewskiego, Dmitrija Wałujewa i innych. Czasami w literaturze przedmiotu można spotkać także określenia „późni” słowianofile – Apollon Grigoriew, Nikołaj Danilewski, Nikołaj Strachow, i „oficjalni” słowianofile – Michaił Pogodin, Stiepan Szewyriow [dopisek autorki].

¹⁴ И.В. Киреевский, *Полное собрание сочинений*, t. 2, Типография Императорского Московского Университета, Moskwa 1911, s. 26.

¹⁵ К.С. Аксаков, *О внутреннем состоянии России*, [w:] *Ранние славянофилы*, teksty zebrał Н.Л. Бродский, Moskwa 1910, s. 117; К.С. Аксаков, *Полное собрание сочинений*, t. 1, Типография П. Бахметева, Moskwa 1861, s. 72–91.

¹⁶ А.С. Хомяков, *Полное собрание сочинений в 8-ми тт.*, t. 8, Университетская типография на Страстном бульваре, Moskwa 1900, s. 21.

ałów średniowiecza jawi się u konserwatystów nie retrospektywnym patosem, lecz przedstawieniem epoki, w której najpełniej realizowano ideały chrześcijańskie. Taką samą ocenę spotykamy u M. Bierdiajewa¹⁷, który w następujących słowach najgłębiej i najtrafniej oddaje całą istotę rosyjskiego konserwatyzmu:

Moje ideały są w wieczności, która była w przeszłości, jest w teraźniejszości, będzie w przyszłości¹⁸.

W tym miejscu należy zadać sobie pytanie: kiedy i dlaczego pojawili się w Rosji pierwsi konserwatyści i kogo w ogóle można zaliczyć do tej grupy? Problem określenia ram chronologicznych i typologia rosyjskiego konserwatyzmu pozostała przedmiotem dyskusji między uczonymi. Należy przy tym zaznaczyć, iż historiografia rosyjska nagromadziła bogaty materiał empiryczny, który potrzebuje jednak teoretycznej interpretacji. Nie licząc prac myślicieli XIX stulecia, takich jak Aleksander Pypin¹⁹, Nikołaj Bulicz²⁰, wspomnieć należy także o pracach historyczno-filozoficznych i teologicznych Gieorgija Florowskiego²¹ i Wasilija Zieńkowskiego²². W ciągu ostatnich kilku lat opublikowano niezwykle cenne prace Jurija Łotmana²³, Jurija Kondakowa²⁴, Jeleny Wiszlienkowej²⁵ czy Andrieja Zorina²⁶ i Aleksandra Riepnikowa²⁷. Wśród polskich badaczy tego

¹⁷ H.A. Бердяев, *Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии*, YMCA-Press, Paryż 1990, s. 97.

¹⁸ Tenże, *Новое Средневековье*, Феникс, Moskwa 1991, s. 241.

¹⁹ А.Н. Пыпин, *Общественное движение в России при Александре I*, Санкт-Петербург 1908; tegoż, *Религиозное движение в России при Александре I*, ОГНИ, Piotrograd 1916.

²⁰ Н.Н. Булич, *Очерки по истории русской литературы и просвещения начала XIX века*, t. 1, 2, Типография М.М. Стасюлевича, Petersburg 1902.

²¹ Г. Флоровский, *Пути русского богословия*, Paryż 1937.

²² В.В. Зеньковский, *История русской философии*, t. 1, cz. 1, Эго, Санкт-Петербург 1991.

²³ Ю.М. Лотман, *Карамзин. Сотворение Карамзина. Статьи и исследования 1957–1990. Заметки и рецензии*, Искусство-СПБ, Petersburg 1997.

²⁴ Ю.Е. Кондаков, *Духовно-религиозная политика Александра I и русская православная оппозиция (1801–1825)*, Нестор, Petersburg 1998; tenże, *Архимандрит Фотий (1792–1838) и его время*, Издательство Российской национальной библиотеки, Petersburg 2000.

²⁵ Е.А. Вишленкова, *Религиозная политика: официальный курс и „общее мнение” России Александровской эпохи*, Издательство Казанского университета, Kazan 1997.

²⁶ А.Л. Зорин, *Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII-первой трети XIX века*, Новое литературное обозрение, Moskwa 2001.

²⁷ А. В. Репников, *Русский консерватизм: вчера, сегодня, завтра*, [w:] *Консерватизм в России и мире: прошлое и настоящее. Сборник научных трудов*, red. А.Ю. Минаков, Издательство Воронежского государственного университета, Woroneż 2001, s. 9–20; А.В. Репников, *Консерватизм*, [w:] *Российская цивилизация. Этнокультурные и духовные аспекты. Энциклопедический словарь*, red. М.П. Мchedлов, Республика, Moskwa 2001, s. 118–119; А.В. Репников, *Парадоксы русского консерватизма*, „Россия XXI” 2003, nr 1, s. 172–196; tegoż, *Тернистые пути консерватизма в России*, „Общественные науки и современность” 2002, nr 4, s. 80–94.

zagadnienia wymienić należy Andrzeja Walickiego²⁸. Nazwiska te nie wyczerpują, rzecz jasna, całości bogatego dorobku opracowań dotyczących konserwatyzmu rosyjskiego w XIX wieku. W ciągu ostatnich lat zainteresowanie tym zagadnieniem wśród młodszego pokolenia badaczy jest znaczące, co przekłada się na stopień infiltracji tego obszaru badawczego.

Celem ukazania różnorodności spojrzenia na typologię XIX-wiecznego konserwatyzmu w Rosji odwołamy się do kilku prac z zakresu historii, politologii i filozofii. Każdy z autorów zaproponował w swoim dziele własne spojrzenie na badany przedmiot. Różnice między poszczególnymi uczonymi dotyczyły zarówno wprowadzonego podziału na nurty konserwatywne, dopasowania myślicieli do danej tendencji ideologicznej oraz samej genezy rozpatrywanego zjawiska. Wybrane prace należą do kanonu naukowej literatury współczesnej i prezentują współczesny stan badań nad konserwatyzmem w Rosji.

Jedną z cenniejszych prac podejmujących zagadnienie rosyjskiego konserwatyzmu w sposób *stricte* naukowy jest monografia Włodzimierza Gusiewa pod tytułem *Rosyjski konserwatyzm: podstawowe kierunki i etapy rozwoju*²⁹. Autor wyodrębnił w swojej pracy szereg etapów w rozwoju ojczystego konserwatyzmu. W. Gusiew jako pierwszy stopień w rozwoju myśli konserwatywnej wymienił okres przedrewolucyjny (*дореволюционный*), będący w istocie reakcją na rewolucję francuską. Przedstawicielami tego nurtu byli, według badacza, Nikołaj Danilewski i Konstantin Leontjew. W ten sposób potwierdził on tezę wielu innych autorów, zgodnie z którą rosyjski konserwatyzm zaczął przyjmować formę rozbudowanej i oficjalnej ideologii politycznej na przełomie XVIII i XIX wieku. Okres wcześniejszy został przez W. Gusiewa określony mianem „przedkonserwatyzmu” (*предконсерватизм*)³⁰. Siegał on swoimi korzeniami do epoki Rusi Kijowskiej i Księstwa Moskiewskiego. Mniej więcej

²⁸ A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna. Od Oświecenia do marksizmu*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1973 (w 2005 roku publikacja ta została wznowiona i dodatkowo znacznie poszerzona, zob. tegoż, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2005); *Filozofia społeczna narodu rosyjskiego. Wybór pism*, wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył i przekł. przejrzał A. Walicki, t. 1, Książka i Wiedza, Warszawa 1965; *Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825–1861*, wybór, wstęp i przypisy A. Walicki, PWN, Warszawa 1961; tegoż, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, PWN, Warszawa 2002. Inne prace traktujące o konserwatyzmie: *Konserwatyzm. Historia i współczesność*, red. S. Stępień, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003; B. Szlachta, *Szkice o konserwatyzmie*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2008; R. Pipes, *Rosyjski konserwatyzm i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2009; S. Estreicher, *Konserwatyzm*, Kraków 1928; A. Wielomski, *Konserwatyzm. Główne idee, nurty i postacie*, Fijorr Publishing, Warszawa 2007; R. Skarżyński, *Konserwatyzm. Zarys dziejów filozofii politycznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1998.

²⁹ В.А. Гусев, *Русский консерватизм: основные направления и этапы развития*, Тверской государственный университет, Тверь 2001.

³⁰ Tamże, s. 99.

w tym okresie wyłoniły się i samookreśliły późniejsze główne hasła myśli konserwatywnej, tak chętnie podnoszone w wieku XIX, a mianowicie ideał prawosławia i ideał potężnego, centralizowanego państwa³¹. Wyrazicielami tych tendencji w życiu politycznym i społecznym byli metropolita kijowski Ilarion i mnich Filoteusz, ihumen monasteru pskowskiego³².

Te poglądy W. Gusiewa wymagają jednak komentarza. Wydaje się bowiem, iż przyjęte przez niego cezury czasowe są zbyt szerokie i nie odpowiadają rzeczywistości. Tak niejednoznaczna definicja terminu *konserwatyzm* pozwala na traktowanie jako konserwatystów wszystkich książąt moskiewskich, a zatem przesuwania granice konserwatyzmu nawet do wieku X. A przecież do końca XVIII w. można mówić jednoznacznie tylko o światopoglądzie tradycjonalistycznym lub też religijno-politycznym, ale bynajmniej nie o konserwatyzmie w ścisłym tego słowa znaczeniu. Autor, stosując analogię z europejskim „przedkonserwatyzmem” średniowiecznych teologów, dokonał takiej samej periodyzacji konserwatyzmu rosyjskiego.

W pracy *Rosyjski konserwatyzm XIX stulecia. Ideologia i praktyka* historyk Władysław Grosul wiąże powstanie konserwatyzmu z nastrojami, jakie dominowały za czasów panowania carycy Katarzyny II³³. Za źródło rosyjskiego konserwatyzmu uważał on rosyjskich bojarów, którzy nie chcieli zrezygnować ze swoich przywilejów. Jako przedstawicieli konserwatyzmu tego okresu wymienia on Aleksandra Sumarokowa oraz Michaiła Szczerbatowa i przenosi genezę konserwatyzmu rosyjskiego na przełom wieków XVIII i XIX, a więc na okres panowania cara Aleksandra I. W. Grosul nie neguje przy tym wcześniejszego formowania się kierunku. Poszczególni myśliciele konserwatywni byli obecni i w XVIII stuleciu, ale o konserwatyzmie jako nurcie intelektualnym nie mogło być wtedy jeszcze mowy³⁴.

³¹ Tamże, s. 102.

³² Tamże, s. 112. Z postacią Filoteusza wiąże się koncepcja „Moskwy – Trzeciego Rzymu”. Ihumen monasteru pskowskiego w XVI w. pisał do wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla III: „Dwa Rzymy upadły, Trzeci stoi, Czwartego nie będzie, gdyż twoje królestwo chrześcijańskie przez żadne inne nie zostanie zastąpione”. Pierwszy Rzym zrujnowała herezja (czyli katolicyzm), Drugi Rzym – Konstantynopol upadł na skutek przyłączenia się do herezji (w 1439 r. cesarz oraz patriarcha bizantyjski podpisali na Soborze we Florencji unię z Kościołem katolickim, a już czternaście lat później Konstantynopol padł pod naporem Turków Osmańskich). Trzecim Rzymem stała się Moskwa – jedyne na świecie państwo pielęgnujące prawdziwą, nieskażoną herezjami wiarę. Pogląd ten stał się z czasem reprezentatywny dla rosyjskiego prawosławia. Sukcesję Rosji potwierdzać miało przejście od Konstantynopola herbu z dwugłowym orłem oraz ślub Iwana III Srogiego z bratanicą ostatniego cesarza bizantyjskiego Zofią Paleolog. A zatem idea Moskwy jako Trzeciego Rzymu zawierała w sobie ideę Konstantynopola jako centrum prawosławia oraz ideę Rzymu jako politycznej i kulturalnej stolicy świata. Zob.: P. Stawiński, *Sekty, schizmy i herezje w Rosji (słownik)*, Nomos, Kraków 2000, s. 188–189.

³³ В.Я. Гросул, Б.С. Итенберг, В.А. Твардовская, К.Ф. Шаццлло, Р.Г. Эймонтова, *Русский консерватизм XIX столетия...*, s. 18, 20.

³⁴ В.Я. Гросул, *Консерватизм истинный и мнимый*, [w:] *Россия в условиях трансформаций. Материалы*, red. С.С. Сулакшин, wyd. 2, ФРПЦ, Moskwa 2000, s. 29; tegoż, *Пять дворян-*

Przywołane wyżej prace uczonych stanowią niezwykle ważne głosy w dyskusji na temat początków rosyjskiego konserwatyzmu. Warto dodać do nich punkt widzenia G. Musichina: nie wielka rewolucja francuska stała się głównym bodźcem dla rosyjskich obrońców tradycji, lecz reformy Piotra I, którego konserwatyści oskarżali o uzurpację władzy i odejście od patriarchalnych i chrześcijańskich wartości monarchizmu³⁵. Na specyficzne właściwości tego okresu zwrócił uwagę także historyk E. Sołowiew³⁶. Jego zdaniem granica XVIII i XIX wieku stała się ważnym punktem zwrotu dla późniejszego kształtowania się konserwatywnego światopoglądu w Rosji. Do tego czasu w społeczeństwie rosyjskim nie było określonego rozumienia pojęcia „tradycja”, a w świadomości inteligencji, w tym elity politycznej, dziwacznie mieszały się idee europejskiego feudalno-arystokratycznego „tradycjonalizmu”³⁷. Zatem nieprzypadkowo w XVIII wieku autor widzi nawet nie tyle konserwatyzm czy „przedkonserwatyzm”, a „konserwatywnie ufarbowany tradycjonalizm”³⁸. Dopiero epoka Piotra I przyniosła zmianę mentalności społeczeństwa i prawdziwy rozwój konserwatyzmu.

Wydaje się, że ten punkt widzenia, odnoszący powstanie rosyjskiego konserwatyzmu (a dokładniej „przedkonserwatyzmu”) na przełom XVIII i XIX wieku, jest najbliższy prawdzie, chociaż kształtowanie się konserwatyzmu właśnie jako prądu społeczno-politycznego należy zaliczyć do epoki Aleksandra I. A zatem można przyjąć, że poszczególne zasady konserwatyzmu przedstawione zostały w dziełach Michaiła Szczerbatowa i rozwijały się następnie w twórczości Aleksandra Szyszkowa, Sergiusza Glinki, Nikołaja Karamzina, Fiodora Rostopczyna i innych. Źródłem powstania rosyjskiego konserwatyzmu w początkach XIX wieku był nie tylko wybuch rewolucji francuskiej, ale nade wszystko „liberalizm” (w rozumieniu ówczesnych stosunków panujących w Imperium Romanowów) cara Aleksandra I, projekty zmian konstytucyjnych i wyprawa Napoleona na Rosję. Czynniki powyższe stanowiły, zdaniem konserwatystów, zagrożenia wiodące do upadku tradycyjnych wartości, a więc samodzierżawia, prawosławia, języka, kultury i szeroko rozumianej tradycji. Niebezpieczeństwo ruiny dotychczasowego monolitu społeczno-politycznego spowodowało silny rozwój nurtów o charakterze konserwatywnym. Żadne wcześniejsze wydarzenie w historii Rosji nie naruszało w tak dużym stopniu podstawowych zasad funkcjonowania władzy monarchicznej, religii, identyfikacji językowej i kulturowej. Procesy modernizacji, jakie pojawiły się w końcu XVIII wieku, naruszały korzenie społeczeństwa tradycyjnego.

ских реваншей. *Русский консерватизм: проблемы, подходы, мнения*, „Отечественная история” 2001, nr 3, s. 110.

³⁵ Г. И. Мусихин, *Россия в немецком зеркале...*, s. 34.

³⁶ Э. Г. Соловьев, *У истоков российского консерватизма*, „Политические исследования” 1997, nr 3, s. 137–147.

³⁷ Там же, s. 139.

³⁸ Там же, s. 138.

Rosyjski konserwatyzm nie powinien być zatem do końca utożsamiany z konserwatyзмом europejskim, co czynią zachodni badacze. Bo choć oba pojawiły się jako odzew na wydarzenia rewolucyjne we Francji i pociągnęły za sobą zmiany w ustrojach państwowych wielu krajów, to jednak konserwatyzm rosyjski nosił specyficzne zabarwienie narodowe i stanowił w głównej mierze odpowiedź na liberalno-konstytucyjne przekształcenia w XIX-wiecznej Rosji.

Zanim przejdziemy do podziału i charakterystyki rosyjskiego konserwatyizmu, najogólniej sformułujemy pojęcie konserwatyizmu epoki Aleksandra I. Konserwatyzm był prądem intelektualnym, stawiającym sobie za cel aktualizację wartości społeczeństwa tradycyjnego. Cechami charakterystycznym konserwatyizmu był kult przeszłości, szczególnie w sferze kultury i moralności, a także idee budowy silnego monarchicznego państwa, priorytet ojczyzny nad interesami indywidualnymi, potrzeba utrzymania hierarchii społecznej oraz świadomy opór przeciwko liberalizmowi i radykalizmowi. Konserwatyzm nie można utożsamiać z reakcjonizmem społeczno-politycznym, dążącym do utrzymania przez klasy wyższe przywilejów, i odsuwaniem od udziału w życiu publicznym szerokich grup społecznych.

Przyjęta tutaj typologizacja XIX-wiecznych nurtów konserwatywnych opiera się na współczesnych badaniach uczonych rosyjskich³⁹. U jej podstawy legło przekonanie, że najbardziej rozwinięte formy przedrewolucyjnego konserwatyizmu rosyjskiego były, najprościej rzecz ujmując, teoretycznie rozwiniętym uzasadnieniem formuły *prawosławie – samodzierżawie – narodowość*⁴⁰. Każda bowiem poważna rosyjska konserwatywna refleksja poruszała, uzasadniała, ewentualnie negowała, te albo inne człony powyższej triady. Daje to podstawy do przyjęcia kryteriów podziału, opierających się na stosunku poszczególnych myślicieli do każdego z elementów wzoru *prawosławie – samodzierżawie – narodowość*.

Na rosyjski konserwatyzm początków XIX wieku (mniej więcej do końca pierwszego ćwierćwiecza) składały się dwie tendencje: cerkiewna i prawosławno-samodzierżawna. Najbardziej wyrazistymi postaciami pierwszego nurtu byli

³⁹ А.В. Репников, *Русский консерватизм...*, s. 9–20; И.Л. Бельский, *Консерватизм в России XVIII – начала XX в. Библиографический обзор отечественных исследований и публикаций второй половины XX в.*, „Россия и современный мир” 2001, nr 4, s. 245–262; 2002, nr 1, s. 253–272; 2002, nr 2, s. 237–242; 2002, nr 3, s. 217–239.

⁴⁰ L. Bazylow tak tłumaczył trzeci człon formuły: „Była to tzw. «trójjedyna formuła»: prawosławie, samowładztwo i – po rosyjsku – narodnost’, co może być tłumaczone jako «ludowość» i jako narodowość. Dwa pierwsze określenia nie wymagają żadnych wyjaśnień i to są właśnie te precyzyjne «dwie trzecie». Inaczej przedstawia się sprawa z końcowym członem formuły, który zgodnie z zakresem znaczeniowym terminu rosyjskiego powinien być rozumiany podwójnie. Zarówno rodzime tendencje nacjonalistyczne, w takim czy innym stopniu przeciwstawiające się bliższemu związkowi z Zachodem, jak też pańszczyźniane i patriarchalne stosunki na wsi, rzekomo stanowiące odbicie harmonijnego stosunku między ludem i carem – oto jest «narodnost’». Cyt. za: L. Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, PWN, Warszawa 1986, s. 282.

metropolici Płaton Lewszyn, Serafim Głagolewski, archimandryta Focjusz Spas-ski, choć oczywiście gałąź ta nie ograniczała się tylko i wyłącznie do osób du-chownych. Pojawienie się jej wiązać należy z próbami wprowadzenia w Rosji projektów oświeceniowych, w tym wyrzeczenia się prawosławnego charakteru Imperium Rosyjskiego w roku 1812⁴¹.

Cechami charakterystycznymi konserwatyzmu cerkiewnego były: przeciw-działanie ideowo-religijnym wpływom zachodnim, takim jak masoneria, deizm i ateizm; przekonanie o szczególnej religijnej misji dziejowej Rosji odróżniają-cej prawosławie od konfesji Zachodu i Wschodu (przedstawiciele tej tendencji podkreślali unikatowość i prawdziwość swojej religii); lojalność wobec monar-chy i ojczyzny (choć konserwatyzm cerkiewny nie wykluczał oporu wobec tych zarządzeń państwa, które naruszały czystość wiary, moralność i mogły dopro-wadzić do osłabienia prawosławia); brak zainteresowania tematyką gospodarczą.

Rozpatrując próby wpływu konserwatyzmu cerkiewnego na życie społeczne, podkreślić należy, iż dotyczyły one przede wszystkim działań ograniczających rozwój religii nieprawosławnych czy sekt antyprawosławnych. Tak więc ogólny program tego nurtu miał charakter ściśle konfesyjny, propagujący w głównej mierze prawosławne wykształcenie religijne, jako najbardziej efektywny środek zapobiegania rozprzestrzenianiu się wpływów „heretyckich”.

Z konserwatyzmem cerkiewnym związany był bezpośrednio nurt świecki, który można określić mianem konserwatyzmu prawosławno-samodzierżawnego. Ideolodzy i praktycy tej tendencji, jak Aleksander Szyszkow⁴², Nikołaj Ka-ramzin⁴³, Michaił Magnicki⁴⁴, zaczęli opracowywać takie pojęcia, jak: prawo-

⁴¹ Charakter konserwatyzmu cerkiewnego za panowania Aleksandra I najdobitniej wyrażał się w posłaniach Focjusza (Spaskiego) kierowanych na ręce cara i autobiograficznych zapiskach tego duchownego: Архимандрит Фотий (Спасский), *Автобиография Юрьевского архима-ндрита Фотия*, „Русская старина” 1894, t. 81, nr 3–5; t. 82, nr 7, 9, 10; 1895, t. 83, nr 2, 3; t. 84, nr 7, 8, 11, 12; 1896, t. 87, nr 7, 8.

⁴² O A.S. Szyszkowie i jego poglądach pisali m.in. В.Я. Стоюнин, *А.С. Шишков*, Petersburg 1880; В. Карпец, *Муж отечестволюбивый. Историко-литературный очерк*, Молодая гвардия, Moskwa 1987; А.А. Кочубинский, *Начальные годы русского славяноведения. Адмирал Шишков и канцлер Румянцев*, Odessa 1887–1888; П.К. Щебальский, *А.С. Шиш-ков, его союзники и противники*, „Русский вестник” 1870, nr 11, s. 192–254; М.Г. Альтшу-ллер, *А.С. Шишков о французской революции*, „Русская литература” 1991, nr 1, s. 144–147; А. Мартин, „Допотопный” консерватизм Александра Семеновича Шишкова, [w:] *Консерватизм: идеи и люди*, red. П.Ю. Рахшмир, Издательство Пермского университета, Perm 1998, s. 54–67; А.Ю. Минаков, *Франкобесие*, „Родина” 2002, nr 8, s. 18–19; Л.Л. Кутина, М.Ш. Файнштейн, *Александр Семенович Шишков 1754–1841*, „Русская речь” 1984, nr 4, s. 117–123.

⁴³ W ciągu ostatnich kilku lat opublikowano pełne zebranie dzieł Karamazina o następujących tytułach: *Н.М. Карамзин: pro et contra. Личность и творчество Н.М. Карамзина в оценке русских писателей, критиков, исследователей (Русский путь)*, РХГА, Petersburg 2006 oraz *Полное собрание сочинений в 18 томах*, Терра-Книжный клуб, Petersburg 1998–2009.

sławie, samodzierżawie i narodowość, przy czym każdy z nich skupiał się na jednym tylko elemencie tej formuły. I tak w pracach A. Szyszkowa *Rozmyślania o starych i nowych strukturach języka rosyjskiego*⁴⁵, *Rozmyślania o miłości do Ojczyzny*⁴⁶ znaleźć można rozwiniętą koncepcję władzy cerkiewno-samodzierżawnej. W traktacie *O starej i nowej Rosji w jej stosunkach politycznych i obywatelskich*, bardziej znanym pod nazwą *Zapiska o starej i nowej Rosji*⁴⁷ N. Karamzina zaprezentowana została koncepcja samodzierżawia, jako szczególnego typu samoistnej władzy, związanej z prawosławiem i Cerkwią. M. Magnicki w dziele *Krótki przegląd wychowania narodowego*⁴⁸ sformułował program konserwatywny, którego głównymi punktami było prawosławie i samodzierżawie⁴⁹. Należy przy tym podkreślić jednoznacznie, w ramach jakiego zjawiska ujmowali oni religię. W pracach wymienionych myślicieli konserwatyzmu prawosławno-samodzierżawnego wiara miała charakter polityczny, to znaczy: natura prawosławia zamykała się w ramach ideologii wypierającej modne w tamtym czasie utopie ekumeniczne. Stąd też wynikała nieustająca walka ideologiczna konserwatystów prawosławno-samodzierżawnych z mistykami i masonami.

Przedstawiciele konserwatyzmu prawosławno-samodzierżawnego, w odróżnieniu od konserwatystów cerkiewnych, wychodzili poza granice problematyki ściśle religijnej i analizowali szerokie spektrum zagadnień ogólnospołecznych, jak na przykład charakter władzy państwowej, kultury narodowej, tradycji językowych itd. Łączyło ich natomiast wrogie nastawienie wobec idei konstytucjonalizmu i liberalizmu oraz projektów oświeceniowych. Zarówno jedni, jak i drudzy starali się ograniczać wpływy racjonalizmu jako dyscypliny naruszającej bazę władzy samodzierżawnej i wiary prawosławnej.

⁴⁴ Е. Феоктистов, М. Магницкий. *Материалы для истории просвещения в России*, „Русский вестник” 1864, nr 6, s. 464–498; nr 7, s. 5–55; nr 8, s. 408–449; П.Т. Морозов, *Мое знакомство с М.Л. Магницким*, Moskwa 1877; А.С. Стурдза, *Воспоминания о М.Л. Магницком*, „Русский архив” 1868, nr 6, s. 926–938; Н.И. Греч, *Записки о моей жизни*, Книга, Moskwa 1990, s. 218–219; В.К. Магницкий, [w:] *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*, t. 35, Petersburg 1896, s. 328; [А.А.Чумиков, А. Пчумиков], *Михаил Леонтьевич Магницкий в 1812–1844 гг.*, „Русская старина” 1875, t. 14, s. 647.

⁴⁵ А.С. Шишков, *Рассуждение о старом и новом слоге российского языка*, Petersburg 1803.

⁴⁶ Тенже, *Рассуждение о любви к Отечеству*, [w:] *Чтения в Беседе любителей Русского слова*, t. 5, Petersburg 1812, s. 3–54.

⁴⁷ Н.М. Карамзин, *О древней и новой России в её политическом и гражданском отношениях*, Наука, Moskwa 1991.

⁴⁸ М.Л. Магницкий, *Краткий опыт в народном воспитании*, [w:] *Сборник исторических материалов, извлеченных из архива первого отделения собственной его императорского Величества канцелярии*, Petersburg 1876, s. 364–375.

⁴⁹ А.Ю. Минаков, М.Л. Магницкий: к вопросу о биографии и мировоззрении предтечи русских православных консерваторов XIX века, [w:] *Консерватизм в России и мире...*, s. 58–92; tegoż, *Охранитель народной нравственности православный консерватор М.Л. Магницкий*, „Исторический вестник” 2000, nr 3–4 (7–8), s. 196–229.

Dokonując porównania tych dwóch głównych nurtów konserwatyzmu rosyjskiego pierwszego ćwierćwiecza XIX wieku, dochodzi się do wniosku, że przedstawiciele konserwatyzmu prawosławno-samodzierżawnego wypracowali bardziej rozwiniętą koncepcję ideologiczną swojego nurtu niż konserwatyści cerkiewni. O ile ci ostatni myśliciele traktowali całą kulturę prawosławną w kategoriach ogólnych tradycji i poglądów religijnych (bez szczegółowego określenia ram ideologicznych tego zjawiska), o tyle A. Szyszkow, N. Karamzin i M. Magnicki przywrócili, a następnie dostosowali do nowych okoliczności ideę politycznego charakteru religii.

W latach 40. XIX wieku tendencje konserwatywne w myśli rosyjskiej otrzymały swój najpełniejszy wyraz w konserwatyzmie prawosławno-rosyjskim – w poglądach słowianofilów. Głównymi ideologami tego nurtu byli Konstantin Aksakow, Aleksiej Chomiakow, Iwan Kiriejewski, Jurij Samarin⁵⁰. Ze względu na fakt, iż wywody słowianofilów opierały się na dogłębnej analizie rosyjskiej historii, rozpatrywany światopogląd został nazwany przez A. Chomiakowa „prawosławno-rosyjskim”.

Przedstawiciele tego nurtu podkreślali znaczenie i wartość prawosławia – wyznacznika osobliwej drogi rozwoju Rosji, wywyższali szczególny charakter stosunków społeczno-moralnych panujących wewnątrz wspólnoty rosyjskiej. Krytyka procesu europeizacji Rosji, przejmującej wpływy i wzory zachodnioeuropejskie, równoważona była postulatami powrotu do rdzennie słowiańskich zasad społecznych, właściwych Rusi za czasów przedpiotrowych.

Słowianofile uznawali potrzebę wprowadzenia wolności słowa, druku, niezależnego i jawnego sądu, popierali zasadę tolerancji religijnej, występowali przeciwko „petersburskiemu” biurokracyzmowi w imię obrony praw indywidu-

⁵⁰ М.М. Рябий, А.С. Хомяков глазами славянофилов, „Филологические науки” 2008, nr 4, s. 91–99; А.В. Шмелёва, А.С. Пушкин и славянофилы. О влиянии поэта на творческое самоопределение ранних славянофилов, „Вестник Московского государственного областного университета” 2009, nr 3, s. 168–174; Д.А. Кунильский, Пушкин в оценках К.С. Аксакова. К вопросу о динамике эстетических взглядов славянофилов, „Знание. Понимание. Умение” 2010, nr 1, s. 242–245; Т.Л. Чистякова, Славянофилы и неославянофилы. А. Хомяков, Н. Данилевский, К. Леонтьев, „Вестник Мурманского государственного технического университета” 2000, nr 3, s. 515–524; С.В. Мотин, И.С. Аксаков о праве, свободе слова и цензурном законодательстве, „Проблемы в Российском законодательстве 2010, nr 4, s. 277–280; Э.В. Захаров, Россия и запад в публицистике Ю.Ф. Самарина, „Вестник Московского университета” 2009, nr 4, s. 174–182; К.М. Антонов, Славянофилы и И.В. Киреевский: становление исследовательских традиций, „Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета” 2006, nr 16, s. 55–92; В.А. Дьяков, Идея славянского единства в общественной мысли дореформенной России, „Вопросы истории” 1984, nr 12, s. 16–31; M. Wojciechowski, Nieomyślność Kościoła Chrystusowego według A. Chomiakowa i jego zwolenników, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1938; A. Walicki, W kręgu konserwatywnej utopii..., s. 88–208; J. Charkiewicz, Wybrane problemy stosunku starszych słowianofilów do spraw polskich, „Białostocki Przegląd Kresowy” 1996, t. 4, s. 42–51.

alnych i społecznych, pozwalając sobie nawet na ostrą krytykę władzy państwowej. Priorytet w rozważaniach słowianofilów stanowiło nie tyle państwo jako instytucja polityczno-administracyjna, ile rozwój form życia społecznego. Naród i społeczeństwo jako dobro ogólnoludzkie i indywidualne każdego członka wspólnoty zestawiane było z państwem – systemem przymusu i przemocy⁵¹.

W historii rosyjskiej myśli społeczno-politycznej nazwisko Sergiusza Uwarowa, znanego w Europie bardziej jako archeologa i filologa, nierozzerwalnie związane jest z doktryną bazującą na formule *prawosławie – samodzieźawie – narodowość*, nazwaną przez A. Pypina w roku 1870 *teorią oficjalnej narodowości*⁵².

Centralnym zagadnieniem rozmyślań filozoficznych S. Uwarowa było poszukiwanie samoistnej i ograniczonej narodowymi tradycjami drogi rozwoju Rosji, która pozwoliłaby jej uniknąć wszystkich tych kataklizmów społecznych i politycznych, jakie miały miejsce na Zachodzie na przełomie XVIII i XIX stulecia. Z tych też powodów odwołuje się on do korzeni kultury rosyjskiej, która znalazła wyraz w hasle *prawosławie – samodzieźawie – narodowość*. W koncepcji S. Uwarowa wiara prawosławna jawi się jako siła pomagająca uchronić Rosję od burz dziejowych. Pradawna wiara narodu rosyjskiego była gwarantem nienaruszalnego funkcjonowania państwa. W XIX wieku, stuleciu napływu do

⁵¹ М.А. Широкова, *Ранние славянофилы о природе государства на Западе и в России*, „Известия Алтайского государственного университета” 2007, nr 3–4, s. 268–273; Л.Н. Беленчук, *Проблемы просвещения в трудах славянофилов и западников середины XIX в.*, „Педагогика” 2010, nr 3, s. 78–85; Н.В. Скоробогатько, *Значение идей западников и славянофилов для современной России*, „Философское образование” 2010, nr 22, s. 52–55; А.А. Васильев, *Концепция славянофилов о взаимодействии государства, церкви и общества*, „Современное право” 2010, nr 6, s. 143–146; 2010, nr 7, s. 154–157; tegoż, *Государственно-правовые взгляды славянофилов*, „Известия Алтайского государственного университета” 2010, nr 2, s. 70–73; Г.В. Жигунова, *Общественно-политический идеал России в философии славянофилов*, „Вестник Мурманского государственного технического университета” 2004, nr 2, s. 233–239; М.А. Широкова, *Специфика взглядов ранних славянофилов на соотношение интересов общества и государства*, „Известия Алтайского государственного университета” 2006, nr 4, s. 80–83; В.В. Мархинин, *Философские взгляды славянофилов и отечественные интеллектуальные традиции*, „Гуманитарные науки в Сибири” 2006, nr 2, s. 36–42; *Idee wspólnotowe Słowiańszczyzny*, red. A.W. Mikołajczak, W. Szulc, B. Zieliński, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004; *Wokół słowianofilstwa*, red. J. Dobieszewski, Wydawnictwo UW, Warszawa 1998; F. Koneczny, *Słowianoznawstwo a słowianofilstwo (przemówienie na założenie „Towarzystwa Słowiańskiego” w Krakowie)*, nakł. „Towarzystwa Słowiańskiego”, Kraków 1913; W. Błaszczuk, *Krytyka Zachodu w świetle eklezjologii sobornosti Aleksego Stiepanowicza Chomiakowa*, Ibidem, Łódź 2008; A. Bezwiński, *Iwan Kiriejewski – krytyk i myśliciel. Korzenie rosyjskiego nacjonalizmu*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1993; A. Kola, *Słowianofilstwo czeskie i rosyjskie w ujęciu porównawczym*, Ibidem, Łódź 2004.

⁵² А.Л. Зорин, *Идеология „православия-самодержавия-народности” и ее немецкие источники*, [w:] *В раздумьях о России (XIX век)*, red. Е.Л. Рудницкая, Археографический центр, Москва 1996, s. 114–115, 120; И.Л. Качалов, *Теория официальной народности. К проблеме авторства*, „Вестник Белгородского университета” 1992, nr 3, s. 15.

Rosji europejskich idei politycznych i mistyczno-religijnych, celem ochrony państwowości rosyjskiej należało wprowadzać w życie ideały przeszłości. Dla S. Uwarowa prawosławie jest szczególnym typem rosyjskiej wiary, tak jak samodzierżawie wyjątkowym rodzajem sprawowania władzy w Rosji. Tworząc silne państwo, przemianowane następnie w imperium rozciągające się od Morza Bałtyckiego aż do Oceanu Spokojnego, samodzierżawie chroniło w ciągu wieków jego jedność i polityczną samodzielność.

Prawosławie i samodzierżawie stanowią jednak tylko warunki niezbędne dla historycznego rozwoju narodu. Dopiero dzięki ideałowi narodności możliwa jest pełna ochrona niepowtarzalnego oblicza państwa rosyjskiego. Istotę uwarowskiego rozumienia narodowości tworzą dwa elementy składowe tego zjawiska – rosyjska nacja i rosyjskie państwo – części jednego organizmu. Należy przy tym podkreślić miejsce języka – nosiciela rosyjskiej tożsamości narodowej.

Cała koncepcja S. Uwarowa opiera się zatem na przekonaniu, że prawosławie jako ideał religijny i samodzierżawie jako wzór polityczny podporządkowane zostały idei narodowości. Z drugiej strony narodowość sprowadzić można do charakteru narodowej psychologii, warunkowanej właśnie przez religię i władzę. W ten sposób tworzy się krąg, będący podwaliną tak politycznej, jak i intelektualnej historii Rosji do roku 1917⁵³.

Druga połowa wieku XIX zdominowana została przez konserwatyzm państwowy. Myśliciele tego okresu, podobnie jak ich poprzednicy, popierali tezę o szczególnej misji dziejowej Rosji. Różnica między nimi opierała się głównie na formie, w jakiej to czynili. Konserwatyści – państwowcy o wiele ostrzej i głośniej stawiali pytania o konieczność wprowadzenia silnej władzy państwowej, przeciwdziałającej politycznej, ekonomicznej i duchowej ekspansji Zachodu.

⁵³ O życiu, działalności i poglądach S.S. Uwarowa zob.: И.И. Давыдов, *Воспоминание о графе С.С. Уварове*, [w:] *Ученые записки Академии наук по 2-му отделению*, ks. 2, Petersburg 1856, s. XXXIII–CXLIII; tegoż, *Взгляд на жизнь С.С. Уварова как мужа государственного, как писателя и человека*, „Известие Императорской Академии наук” 1856, nr 5, s. 14–21; М.П. Погодин, *Для биографии графа Сергея Сменовича Уварова*, „Русский архив” 1871, nr 12, s. 2103–2108; П.В. Акульшин, *Граф С.С. Уваров и его роль в жизни русского общества*, „Педагогика” 1993, nr 4, s. 92–97; Л.М. Исамбаева, *Общественно-политические взгляды С.С. Уварова в 1810-е годы*, „Вестник Московского университета” 1990, nr 6, s. 24–35; М.Н. Лонгинов, *Воспоминание о графе С.С. Уварове*, „Современник” 1855, nr 10, s. 119–124; И.А. Виноградов, *Гоголь и Уваров: Православие, Самодержавие, Народность*, „Вестник российского гуманитарного научного фонда” 2001, nr 1, s. 83–91.

Analiza prac takich ideologów konserwatyzmu państwowego jak Nikołaj Danilewski⁵⁴, Konstantin Leontjew⁵⁵ pokazuje, iż ich poglądy były ściśle związane z wydarzeniami społeczno-politycznymi, jakie nastąpiły w omawianym okresie w Rosji. Ideolodzy ci byli przekonani, iż w czasie reform i powstań pojawiła się potrzeba wspierania idei silnej władzy monarchicznej – gwaranta samostanowienia Rosji. Wychodząc od nakazu utrzymania jedności, podkreślali rolę tożsamości narodowej i języka rosyjskiego, jako elementów utożsamiających tysiącletnią tradycję państwowości rosyjskiej. Należy jednak podkreślić, iż nie byli oni ślepyimi apologetami państwa jako instytucji społeczno-politycznej. Dążenie do zachowania wartości tradycyjnych, ponadczasowych, łączyło się u nich bowiem z próbami budowy perspektywicznych koncepcji władzy⁵⁶.

Reasumując, podkreślić należy różnorodność konserwatywnej myśli rosyjskiej XIX stulecia. Składały się na nią tendencje, różniące się między sobą i teoretycznym wypracowaniem doktryn, i praktycznymi wywodami. Jednakże przy całej niejednorodności koncepcji konserwatywnych można wydzielić szereg elementów charakterystycznych dla światopoglądu konserwatywnego:

1. Podtrzymywanie poglądów na temat szczególnej misji dziejowej Rosji i drogi jej rozwoju narodowego, odróżniającego się w zasadniczy sposób od poli-

⁵⁴ А.М. Аринин, В.А. Михеев, *Самобытные идеи Н.Я. Данилевского*, ТОО Интелтех, Москва 1996; Б.П. Балуев, *Споры о судьбах России. Н.Я. Данилевский и его книга „Россия и Европа”*, Булат, Тверь 2001; К.В. Султанов, *Социальная философия Н.Я. Данилевского: конфликт интерпретаций*, Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, Petersburg 2001; R. Macmaster, *Danilevsky. A Russian Totalitarian Philosopher*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1967; Л. Абалкин, *Н.Я. Данилевский о России, Европе и славянском единстве*, „Вопросы экономики” 2002, nr 11, s. 122–128; A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna...*, s. 426–435; J. Diec, *Cywilizacje bez okien. Teoria Mikołaja Danilewskiego i późniejsze koncepcje monadycznych formacji socjokulturowych*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2002; T. Stefaniuk, *Danilewski. Panslawizm i wielość cywilizacji*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006.

⁵⁵ А.Ф. Сивак, *Константин Леонтьев*, Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, Petersburg 1991; В.И. Косик, *Константин Леонтьев. Размышления на славянскую тему*, Зерцало, Москва 1997; Ю.В. Андронов, А.Г. Мячин, А.А. Ширинянц, *Русская социально-политическая мысль XIX – начала XX века: К.Н. Леонтьев*, Издательство Московского государственного университета, Москва 2000; Д.М. Володин, „Высокомерный странник”. *Философия и жизнь Константина Леонтьева*, Мануфактура, Москва 2000; A. Walicki, *Rosyjska filozofia...*, s. 438–450; M. Bohun, *Kontrrewolucja i pesymizm. Filozofia społeczna Konstantina Leontjewa*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2000; M. Broda, *Historia a eschatologia. Studia nad myślą Konstantego Leontjewa i „zagadką Rosji”*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2001; tegoż, *Najtrudniejsze z rosyjskich wyzwań? Zagadka Leontjewa i Rosja*, Ibidem, Łódź 1995; *Wokół Leontjewa i Bierdiajewa*, red. J. Dobieszewski, Wydawnictwo UW, Warszawa 2001.

⁵⁶ Warto przywołać także postaci Lwa A. Tichowmirowa i Konstatntyna P. Pobiedonoscewa, równie wybitnych ideologów nurtu państwowego w rosyjskim konserwatyzmie. Zob. też: U. Cierniak, *Konserwatyzm Konstantina Pietrowicza Pobiedonoscewa*, [w:] *Idee konserwatywne w Rosji*, red. A. Rażny, Kraków 2010, s. 143–160.

tycznych i religijnych modeli zachodnioeuropejskich, oraz związana z tym kierunkiem krytyka liberalizmu i socjalizmu.

2. Uznanie nienaruszalności samodzielną władzy w Rosji, dopuszczające przy tym możliwość wprowadzenia reform w ramach funkcjonującego systemu celem umocnienia władzy.
3. Obecność – w koncepcjach konserwatywnych – idei religijno-prawosławnych, jako tradycyjnych wartości kultury rosyjskiej.
4. Odrzucenie ideałów równości społecznej na rzecz społeczeństwa hierarchicznego jako bazy systemu samodzielną.
5. Ochrona jednego i niepodzielnego Imperium Rosyjskiego.

Podział powyższy najlepiej ilustruje bogactwo myśli cerkiewnych konserwatystów w Rosji XIX stulecia. Echa ich poglądów słychać było także w wieku następnym, i to zarówno wśród zwolenników, jak i ideologicznych przeciwników. Jedankże zarówno jedni, jak i drudzy (świadomie lub nie) przyczynili się z znacznym stopniu do propagowania dziedzictwa przodków.

Streszczenie

Artykuł koncentruje się na projektach konserwatywnych najbardziej znanych rosyjskich pisarzy, myślicieli i publicystów. Ich dorobek pokazuje, że choć konserwatyzm rosyjski rozwijał się równolegle z konserwatyzmem zachodnioeuropejskim, to posiadał specyficzne zabarwienie narodowe. Wykorzystując bogactwo i różnorodność tejsze refleksji, starano się przedstawić źródła i typologię, a także wskazać na cechy charakterystyczne rosyjskiego światopoglądu konserwatywnego.

Słowa kluczowe: Rosyjska Cerkiew Prawosławna, konserwatyzm, Rosja w XIX wieku.

Summary

Basic Directions and Tendencies of XIX-century Orthodox Conservative Ideas in Russia

The essay presents the conservative ideas of the most famous Russian writers, thinkers and publicists. Their works show that conservatism developed in Russia in parallel to conservatism in western countries, but it had specific national forms and a distinct tradition. In this paper, the sources of Russian conservatism and the typology of this political, social and religious philosophy are described. Despite a wide range of issues, it was possible to determine the main characteristics of the Russian conservative worldview.

Key words: conservatism, Russia in XIX century, The Russian Orthodox Church.